

УДК 393:94(575.2)
DOI: 10.36979/1694-500X-2022-22-6-31-35

ЗАПРЕТЫ И ПОВЕРЬЯ КЫРГЫЗОВ, СВЯЗАННЫЕ СО СМЕРТЬЮ

Д.Т. Молдокулова

Аннотация. Испокон веков вся жизнь кыргызов от рождения до самой смерти сопровождалась различными поверьями, запретами, приметами и обрядами. Сегодня многие из них уже не имеют широкого хождения, а смысл и значение сохранившихся поверий и запретов забыты. В отличие от других обычаев и установлений, одними из устойчиво соблюдающихся и сохранивших свои отличительные особенности, являются поверья, обряды и запреты, связанные со смертью человека. Для кыргызов понятие «смерть», связанные с ней слова, земля, отношение к вдове имели особое, сакральное значение. В статье освещаются некоторые запреты, которые выполнялись при подготовке тела умершего к погребению, действия, связанные с его похоронами, соблюдением траура. Кроме этого, в ней раскрываются действия, которые, согласно поверьям кыргызов, призывают смерть, даны сведения о трагических знаках, которые могут подавать животные или птицы. Статья написана на основе результатов полевых исследований, а также материалов научных трудов по данной теме.

Ключевые слова: кыргызы; этноэтикет; запреты; табу; эвфемизм; поверья; приметы; смерть; покойник; могила.

КЫРГЫЗДАРДЫН ӨЛҮМГӨ БАЙЛАНЫШКАН ТЫЮУЛАРЫ ЖАНА ИШЕНИМДЕРИ

Д.Т. Молдокулова

Аннотация. Байыртадан кыргыздарда адам баласы жарык дүйнөгө келгенден тартып каза болгонго чейинки бүткүл жашоосу ар кандай тыюулар, ишенимдер, ырым-жырымдар менен коштолгон. Бүгүнкү күндө алардын көпчүлүгү колдонуудан калып, ал эми сакталып калгандарынын маани-маңызы унутулган. Башка жөрөлгөлөргө салыштырмалуу өзүнүн улуттук өзгөчөлүктөрүн бекем сактап келе жаткан каада-салттарын бири – өлүм менен байланышкан тыюулар жана ырым-жырымдар. Кыргыздар үчүн «өлүм» түшүнүгү, ага байланыштуу сөздөр, буюм-тайымга, жерге болгон мамиле өзгөчө, ыйык мааниге ээ болгон. Макалада маркумдун сөөгүн жерге берүүгө даярдоодо, аны акыркы сапарга узатуу, аза күтүү менен байланышкан иш-аракеттерди жасоодо жасалган айрым тыюу салууларга басым жасалган. Мындан тышкары, өлүмдү чакырууга себеп болот деп эсептелген иш-аракеттер, жаныбарлар менен канаттуулардын берген жышааны сыяктуу маалыматтар келтирилген. Макаала автордун Кыргызстандын түндүк аймагынан топтогон этнографиялык талаа материалдарынын жана илимий эмгектердин негизинде жазылды.

Түйүндүү сөздөр: кыргыздар; этноэтикет; тыюулар; табу; эвфемизм; ишенимдер; ырым-жырым; өлүм; сөөк; бейит.

BELIEFS AND PROHIBITIONS AMONG THE KYRGYZ RELATED TO THE DEATH

D. T. Moldokulova

Abstract. From time immemorial different beliefs, prohibitions, rituals and signs accompanied life of the Kyrgyz from birth to death. Today many of them are out of use, and the meaning of the surviving beliefs and prohibitions are forgotten. Unlike other beliefs and sign, one of the most steadily observing and retaining its distinctive features are beliefs, orders and prohibitions associated with the death of a person. For the Kyrgyz, the concept of death, the words associated with it, land, and attitude towards the widow had a special, sacred meaning. The article highlights some of the rituals, actions that were performed during the preparation of the body of the deceased, actions associated with his burial, observance of mourning. In addition, it discusses actions that are in accordance with the beliefs of the Kyrgyz, call for death, given information about tragic signs that animals or birds can give. The article is written based on the results of field research as well as materials of scientific works on this theme.

Keywords: Kyrgyz; ethno-etiquette; prohibitions; taboo; euphemism; beliefs; death; the deceased; grave.

Бардык элдер сыяктуу эле кыргыздардын дүйнө таанымында да өлүм маселеси өзгөчө орунга ээ болуп келген. Аны менен байланышкан ар бир жөрөлгө, буюм-тайым, жерлер (жайлар) сакралдык мааниге ээ болуп, эл арасында аларга байланышкан көптөгөн ишенимдер, тыюулар бекем сакталып калган.

Бул макалада кыргыздардын жашоо-турмушунда өкүм сүрүп келген өлүм менен байланышкан айрым тыюулар, ишенимдер берилди.

Макаланы жазууда С.М. Абрамзон, М.Т. Айтбаев, А.С. Акматалиев, Б. Аманалиев, К. Карасаев, А. Кочкунов, А. Мурзакметов, Б. Солтоноев, И.В. Стасевич, Ф.А. Фиельструптун эмгектери колдонулду.

Элибизде көпчүлүк учурда «өлдү» деген сөздү тике айткан эмес. Бул сөздүн ордуна «кайтыш болду», «каза болду», «дүйнөдөн кайтты», «көз жумду», «дүйнөдөн өттү», «көзү өттү», «ичер суусу түгөндү», «казасы жетти», «каза тапты», «жүрүп кетти», «үзүлүп кетти», «жаны чыкты», «жан берди», «жаны үзүлдү», «кырдамыш кетти», «жан таслим болду», «акка мойнун сунду», «ажалы жетти», «келбес сапарга кетти», «жер жазданды», «ээсине бердик», «о дүйнө кетти», «о дүйнөгө сапар тартты», «о дүйнөгө сапар чекти», «курман болду», «шейит кетти», «набыт болду», «майып болду», «мерт кетти», «мерт болду», «мүрт кетти» сыяктуу эвфемизмдерди колдонушкан. Ал эми жаш бала (наристе) өлсө, «чарчады», «чарчап калды», «учуп кетти» деп коюшкан [1]. Мындан тышкары, маркумдун сөөгүн «көмдүк» деп айтпастан, «жерге бердик», «жайына бердик», «жайына койдук», «коюп келдик», «жерге жашырдык» сыяктуу сөздөр менен тергеп айтып келишкен.

Кыргыздар мүрзөгө өзгөчө мамиле жасашкан. Мүрзө – киши каза болгондон кийин коюлуучу жер. Мындан тышкары, эл арасында «мүрдө», «көрүстөн», «бейит» деген сөздөрү да колдонулат. Мүрзөнү булгабайт, жанынан өткөндө күлбөйт жана ал жерге даарат ушатпайт. Байыркы мезгилде мүрзөнү акарат кылган кишини өлүм жазасына тартышкан [2; 3].

Көрүстөндү карай жүгүрбөйт. Мүрзөнүн жанынан өтүп бара жаткан адам сөзсүз токтоп, маркумдарга багыштап куран окуп өтүүсү керек. Куранды билбеген адам болсо, арбактарга

багыштап «Жаткан жерлери жайлуу болсун», «Кудай бейиштен орун берсин» сыяктуу сөздөрдү айтып, бата кылып өтүүсү шарт. Эгерде жолоочу атчан болсо, атынан түшүп, маркумдарга куран окугандан кийин жолун улаган.

Мүрзөнү колу менен көрсөтпөйт. Кокусунан көрсөтүп алса, көрсөткөн колунун сөөмөйүнүн учун 3 ирет тиштеп же 3 жолу тебелеп ырымдап коюшкан.

Маркумдун сөөгүн көрүстөндү көздөй алып жөнөгөндө, алдынан адам чыкпайт. Эгерде чыгып калса, ал киши жолдун чекесине чыгып, келме келтирип, жолун улантпай токтоп туруусу зарыл. Сөөктү көтөргөндөр бир аз алыстагандан кийин гана жолун улаган. Же башка тарапка бурулуп жолун улантышы керек.

Сөөктү жерге берген учурда аял киши бейит башына барбайт. Көр казуу, сөөктү жерге берүү вазыйпасы эркектерге гана тиешелүү.

Маркумга көр казуу эң сооптуу иштерден деп саналат. А. Мырзакметовдун маалыматы боюнча, «көр казылып жатканын көрүп туруп башка жумуш жазаса, ошол иши арам болот деп коюшкан. Мындан тирүүлөр үчүн жумуш эч качан бүтпөйт, көзү өткөн адамдын үй-бүлөсүнө көңүл айтып, маркумга топурак салуу эң маанилүү иш, парз деп санаган көз караш байкалат» [4].

Сөөк коюу үчүн бейитке баргандар кайтканда, артына кылчайбай кайтышы шарт, антсе дагы өлүм болот деп чочулашкан [4].

Маркумдун сөөгүн жерге берип кайра артка кайтканда, топурак албаш керек.

Маркумдун сөөгүн жерге бермейинче ага багышталып куран окулбайт.

Сөөктү боз үйгө жыныстык өзгөчөлөгүнө жараша жайгаштырат. Алсак, аял киши каза болсо, сөөгү боз үйдүн кире беришинин оң жагына (эпчи жак), эркек кишиники – эр жакка жайгаштырылат. Өспүрүм каза болгондо да, ушундай эреже кармалган. Боз үйдүн бир капшытына коюлган өлүктү согулган чий менен калкалап коёт. Маркумдун сөөгү ошол чийдин ары жагында жуулат, кепинге оролот. «Чий» – өлгөн кишинин акыркы калканчысы [5]. Айрым аймактарда чийдин ордуна көшөгө тартып коёт.

Сөөктү жалгыз калтырбайт. Кыргыздардын аза күтүү каадасына ылайык, маркумду үч күндөн кийин же эки түнөткөндөн соң жерге

беришкен. Кээде алыстагы жакын туугандарын күтүп он күнгө чейин кармаган да учурлар болгон. Ошол мезгилде эч качан маркумду жалгыз калтырышкан эмес, боз үйдө дайыма аялы жана жакын аял туугандары болгон. Ал эми айрым урууларда түнкүсүн эркек туугандары боз үйдө калып сөөк кайтарышкан. Кыргыздардагы мындай «сөөк кайтарууну» А. Көчкүнов дүйнө элдеринин көпчүлүгүнө мүнөздүү болгон байыркы салттын калдыгы катары карасак болот деп эсептейт. Анткени бул биринчи кезекте маркумдун сөөгүн душмандардын кол салуусунан жана өч алуу максатында сөөктү уурдап кетүүдөн коргоо үчүн жасалган иш-аракет болгон [6].

Маркумдун сөөгү жаткан боз үйдө тамак жасалбайт. Мындан тышкары, боз үйдө олтурган аялдар күлбөйт, тамашалашпайт, катуу сүйлөбөйт, маркумду жамандабайт жана дасторкон жайып тамак ичишпейт. Адат боюнча кыргыздарда көзү өтүп кеткен адамды жамандашкан эмес, жакшы жактарын айтып гана эскерүүгө аракеттенишкен. Ал эми кээде маркумдун терс сапаттарын, кыял-жоругун айтуудан мурда «Жер жамандап барбасын» деп айтып, андан соң сөзүн улантышкан.

Киши каза болгон жерге эркек киши да, аял киши да жылаңбаш (баш кийимсиз) барбайт. Бул күндөгүдөй эмес, күйүт тартуунун, аза күтүүнүн белгиси катары эсептелген. Анткени илгери маркумдун күйүтүн кошо тартуучулар баш кийимди баса кийип, жоолукту чүмкөнө салынышкан [7]. Күнүмдүк турмушта да маркумдарга арналып куран окулганда жылаңбаш отурбайт. Мындан сырткары, киши өлгөн жерге жылаңаяк (байпагы жок) барбайт.

Азага же бирөөгө куран окутуп барганда, оорулуу адамдын ден соолугун, акыбалын сурабайт.

Келиндер сөөктү жерге бергенге чейин эч кимге жүгүнгөн эмес. Тактап айтканда, бирөө каза болгон үйдө ошол үйдүн келини же туугандардын кызмат кылган келиндери маркумдун сөөгүн жерге коюп келгенге чейин эч кимге жүгүнгөн эмес. Буга жамандыкка баш ийгендей, ага багынгандай ишарат болуп калат деген ишенич себеп болгон.

Киши каза болгон үйгө агты катуу чаап барбайт.

Маркумга арналып тигилген боз үйдү чечкенден кийин, сөөк жаткан жерди таш менен тегеректеп тосуп коюшкан. Ал жерди белгилүү бир убакыт өткөнгө чейин тебелегенге же кандайдыр бир максатта колдонгонго тыюу салынган. Кээде ал жерди кырк чака суу менен жууп, андан соң пайдалана беришкен [7].

Сөөктү жууган чүпүрөктү тебелендиге таштабайт. Аны таза жерге бекитип коюп, адамдарды, мал-жандыкты эмдегенге пайдаланышкан. Өзгөчө аял кишинин көкүрөгү ооруп же саан уйдун желини сезгенип калганда, кеңири колдонулган [8].

Маркумду коюп келгенден кийин анын сөөгү урунган кийиз, көшөгөнү жана башка буюмдарды мал, балдар жетпеген жерге бир нече күнгө чейин «Жылдыз көрсүн» деп жайып коюшкан. Мындан тышкары, кыргыздарда маркумдун сөөгүн жууган адамдарга анын жакшы кийимдерин бөлүштүрүп берген. Алар да ал кийимдерди үйүнө алып келгенде бир күнгө «Жылдыз көрсүн» деп сыртка калтырып, андан соң гана үйүнө киргизишкен [2].

Бирөөгө куран окутуп же азадан кайтып келгенде, түз эле үйгө кирбейт. Биринчи дааратканага барып, андан кийин гана үйгө кирүү керек. Бул ал жактан илештирип келген жаман нерселер сени менен кошо үйгө кирбесин деген ырым. Ошондой эле жамандыктан келе жатып башка бирөөнүн үйүнө кайрылбоо керек. Ал эми «өлгөндөн» келе жатканда балдары алдынан тосуп чуркап чыкпайт. Эгерде тосуп чыкса, жерден таштарды алып колдоруна карматып коёт [1].

Киши өлгөн жерге барып, кайра артка кайтканда, тегеренбейт, тактап айтканда, барган жолу менен кайра келүүсү керек.

Кандайдыр бир себептер менен каза болгон адамдын зыйнагына катышпай калган адамдар качан болбосун көңүл айтып, үй-бүлөсүнө көз көрсөтүү эскирбейт, кеч болсо да барып жубатууга болот. Ошондуктан кыргыздарда «аса карыбайт, алтын чирибейт» деп айтылган [5; 9].

Аял киши чачын жайып жүрбөйт. Кыргыздардын аза күтүү салтында күйөөсү өлүп жесир калган аялды чачын жайып, кара кийиндирип коюшкан [10].

Бөйрөк таянбайт. Ата-энеси, түгөйү же каза болгон адамдын жакын тууганы колун бөйрөккө таянып ыйлаган.

Өз үйүндө тетири карап (дубалды карап) олтурганга тыюу салынган, анткени адат боюнча киши каза болгондо маркумдун эң жакын туугандары тетири (тескери) карап олтуруп ыйлашкан.

Таяк таянбайт, каза болгон адамдын жакыны таяк таянып ыйлайт. Тактап айтканда, Кыргызстандын айрым аймактарында маркумдун жакын туугандары, балдары колдоруна таяк таянып өкүрүшкөн. Кийин ал таяктарды сындырып, андан соң өрттөп салышкан [11].

Түндө жылдыз санабайт. Кыргыздарда жылдыздар адамдардын тагдырына таасирин тийгизет жана асмандагы жылдыздардын ар бири жердеги адамдардын жанына туура келет деген ишеним жашап келген. Ал эми киши жарык дүйнө менен кош айтышса, анын жылдызы асмандан жерге учуп түшөт деп ишенишкен. Ошондуктан жылдыз учканын көрүп калса, келме келтиришип «Менин жылдызым жогору» деп айтып коюшкан. Элибизде мындай ишенимдердин өкүм сүрүп келгендигин изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде келтирилген маалыматтар да тастыктайт [12; 13].

Бир адамды узак сапарга же согушка аткарып жатканда жакындары катуу ыйлабайт. Бул жаман жышаан деп эсептелген. Эгерде катуу эчкирип ыйласа, кеткен жагынан кайрылып келбей калышы мүмкүн деп коюшкан.

Аптанын жума күнү кир жуубайт, бул күнү арбактар келет, бул аларга көрсөтүлгөн сый [14]. Адатта бул күнү үйдө жыт чыгарып, арбактарга багыштап куран окушкан.

Шыпыргыны тик тургузуп койгонго тыюу салынган. Информаторлордун маалыматы боюнча, тик турган шыпыргынын тилеги жаман болот, ошол үй-бүлөгө жамандык тилейт, үй ээсинин аялынын өлүмүн тилейт деген ишеним өкүм сүргөн.

Оттун күлүн чыгарганда, аны шыпырынды менен кошуп чыгарбайт. Анткени той менен өлүм, жакшылык менен жамандык чогуу келип калат деп ишенишкен.

Элибизде жамандыкты сезген канаттуулардын бири деп сагызган эсептелген. Айрыкча сагызгандын шакылдаганы жаман жышаан, белги катары саналган. Кокустан кандайдыр бир үйдүн үстүндө же жанында сагызган шакылдаса, ошол үйдө киши каза болот деп жорушкан [1].

Кыргыздардын жашоосунда ит жамандыкты алдын ала сезүүчү касиетке ээ деген ишенич жашап келген. Айрыкча иттин улуганы жаман жышаан болуп саналып, ал ошол үйдө боло турган кырсыкты, өлүмдү же кандайдыр бир жамандыкты алдын ала туюп жатат деп ишенишкен. Ага мындай учурда нан же сары май берип коюшкан. Кечинде жатардан мурун дайыма итти ачка калтырбай, тойгузуп жатканга аракет кылышкан.

Жыйынтык. Адам баласы байыртадан бери өлүм маселесине өзгөчө мамиле жасап келген. Андан коркуп, узак жашоону эңсешип, аны ар кандай жолдор менен алыстатууга аракеттенишкен. «Өлүм» деген сөздүн өзүнө, өлүм менен байланышкан сөздөргө, буюмдарга, адамдар кырсыкка учурап каза болгон жерлерге, мүрзөгө коркуу менен аярлап мамиле кылышкан.

Мындай көрүнүш кыргыздарда да өкүм сүргөн. Мисалы, элибизде «өлүм» деген сөздү айтууда, өлүмдү чакырып жаткандай, жакындаткандай сезишип, ал сөздү каймана сөздөр менен тергеп айтышкан. Жогоруда келтирилген «өлдү» деген сөзүнүн отуздан ашык синоними мунун ачык далили боло алат. Ал сөздөрдү ыңгайга жараша колдонушкан. Мисалы, согушта, жоодо каза болгон адамдарга карата «шейит кетти», «курман болду» сөз айкаштары колдонулса, күтпөгөн жерден, кандайдыр бир кырсыктан, кокустуктан каза болгондорду «мерт кетти», «мерт болду», «мүрт кетти» деп айтышкан. Мындан тышкары, адам өлгөндөн кийин башка дүйнөгө барат, муну менен анын жашоосу бүтпөйт деген ишенимди, «о дүйнө кетти», «о дүйнөгө сапар тартты», «о дүйнөгө сапар чекти» сыяктуу фразеологизмдерден байкаса болот.

Өлүк чыккан күнү ошол үй-бүлө гана эмес, тууган-уругу, уруусу айрым күнүмдүк иш-аракеттерге тыюу салып, өлүккө сый көрсөтүшкөн. Мисалы, айылдан сөөк чыккан күнү кир жууп же жуунушкан эмес. Өлүккө арналган аза күтүү каадасы бүтмөйүнчө, жакшылыкка арналган иш-чараларды кийинкиге жылдырышкан.

Кыргыздар арбактар коргоочу, колдоочу жана каарына алуучу касиетке ээ, «Өлүү ыраазы болмоюн тирүү ыраазы болбойт», «Арбак ыраазы болмоюн, тирүүнүн иши оңолбойт» деп

эсептешкен. Маркумдун кырк аш, аш сыяктуу ырасымдарына өзгөчө маани берилип, аларды өткөрмөйүн, тойлорду, жакшылыкка арналган иш-чараны убактылуу токтотушкан.

Аза күтүүдө сөөк менен байланышкан ар бир иш-аракетке, буюм-тайымга, жүрүм-турумга маани беришип, өлүмдү ушундан кийин алыста тууга аракеттенишип, ар бир эреже, ырымдарды дыкаттык менен аткарышкан.

Күнүмдүк турмуштагы айрым кыймыл-аракеттер өлүмдү чакырат, жакындатат деп эсептешип, аны жасоого тыюу салынган (өз үйүндө тескери карап отурбайт, аял киши чачын жайбайт, күл менен шыпырындыны чогуу чыгарбайт ж. б.).

Жыйынтыктап айтканда, өлүмгө байланышкан жалпы тыюуларды ыңгайга карап төмөндөгүдөй топторго бөлүүгө болот: «өлүм» сөзүнө байланышкан тыюулар; мүрзөгө байланышкан тыюулар; азалуу адамдардын (жесирдин ж. б.) жүрүм-турумуна байланышкан тыюулар; аза күтүү мезгилинде жалпы адамдардын жүрүм-турумуна байланышкан тыюулар; маркумдун кийим-кечесине, буюм-тайымына байланышкан тыюулар; сөөк жаткан жерге жана сөөккө колдонулган буюм-тайымга байланышкан тыюулар; сөөктү жерге берүүдө кармалган тыюулар ж. б.

Бирок бүгүнкү күндө ааламдашуунун шарданы менен башка улуттук өзчөлүктөр сыяктуу эле, тыюулар да мезгилге жараша трансформацияга учурап, айрымдары колдонуудан чыгып, ал эми сакталып келе жаткандарынын түпкү мааниси унутулган.

Поступила: 14.03.22; рецензирована: 31.03.22;
принята: 05.04.22.

Адабияттар

1. Молдокулова Д.Т. Кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданияты (XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башы) / Д.Т. Молдокулова. Бишкек, 2016. 109-б.
2. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи / С.М. Абрамзон. Фрунзе: Кыргызстан, 1990. С. 337.
3. Народы мира: этнографические очерки. Народы Средней Азии и Казахстана. М.: Изд-во АН СССР, 1963. Т. 2. С. 337. URL: <http://www.rarebooks.net/kg/ru/collection/17/> (дата обращения: 20.11.2020).
4. Мурзакметов А. Кыргыз-өзбек этномаданий жалпылыктары / А. Мурзакметов. Бишкек: Борбордук Азия университети, 2020. 99-б.
5. Карасаев К. Накыл сөздөр: тил казынасынан / К. Карасаев. Бишкек: Шам, 1995. 472-б.
6. Кочкунов А. Жилище в системе традиционной похоронно-погребальной обрядности кыргызского народа (на примере юрты) / А. Кочкунов // Этнографическое обозрение. 2008. № 5. С. 152. URL: https://journal.iea.ras.ru/archive/2000s/2008/no5/2008_5_144_Kochkunov.pdf (дата обращения: 18.11.2020).
7. Акматалиев А.С. Каада-салттан, үрп-адаттан / А.С. Акматалиев // Кыргыз Туусу. 2006. № 7. 10-б.
8. Молдокулова Д.Т. Кыргыздардын турмушундагы малга байланышкан тыюулар, ишенимдер / Д.Т. Молдокулова // Вопросы истории Кыргызстана. 2011. № 2. С. 214–227. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=29435317> (дата обращения: 08.01.2022).
9. Карасаев К. Миң түркүн суроого миң түркүм жооп / К. Карасаев. Бишкек: Мурас, 1998. 13-б.
10. Фиельструп Ф.А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века / Ф.А. Фиельструп. М.: Наука, 2002. С. 123–128.
11. Стасевич И.В. Обряды жизненного цикла в современной киргизской культуре: следование традициям и зарождение новых практик / И.В. Стасевич // Кунсткамера. 2019. № 2 (4). С. 46. URL: https://www.kunstkamera.ru/files/journal_kunstkamera/2019_02/stasevich.pdf (дата обращения: 20.11.2020).
12. Айтбаев М.Т. Народные знания киргизов XIX – начала XX вв. / М.Т. Айтбаев // Известия АН КиргССР. Фрунзе, 1959. С. 64.
13. Аманалиев Б. Доисламские верования киргизов / Б. Аманалиев // Религия, свободомыслие, атеизм. Фрунзе. 1967. С. 28.
14. Суунун да сурагы бар. Бишкек: Айгине маданий изилдөө борбору, 2017. URL: https://aigine.kg/images/posobie_k.pdf (дата обращения: 25.11.2021).